

بازشناسی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان

فرید احمدزاده^۱؛ حامید نورسی^۲؛ مریم هنردان^۳

چکیده

مسجد جامع مظفری کرمان، از بناهای شاخص و برجسته معماری قرن هشتم هجری قمری محسوب میشود که با وجود تنوع تزئینات کتیبه‌نگاری در طول دوره‌های مختلف اسلامی، تاکنون تحقیق جامعی پیرامون آن انجام نگرفته است. این نوشتار با هدف شناخت، مطالعه و تحلیل مضامین کتیبه‌ها و تاریخ نگارش آنها، در مسجد جامع مظفری کرمان به روش توصیفی-تحلیلی-تاریخی با استفاده از منابع اسنادی و مشاهدات میدانی نگارش یافته است. یافته‌های پژوهش نشان میدهد موضوع عمده متون کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان مذهبی است و علاوه بر کتیبه‌های دوره آل مظفر، کتیبه‌هایی در دوران صفویه، قاجار، پهلوی و معاصر به بنای مسجد جامع مظفری کرمان الحاق شده است. خط ثلث و کوفی بنایی - معقلی بیشترین کاربرد را در تزئین کتیبه‌ها داشته است. همچنین بنظر میرسد شرایط سیاسی و اجتماعی هر دوره در انتخاب آیات قرآنی برای نگارش کتیبه‌ها تأثیر بسزایی داشته است.

کلید واژگان

مسجد جامع مظفری کرمان؛ کتیبه‌نگاری؛ کتیبه‌های قرآنی، نقوش تزئینی؛ کرمان؛ آل مظفر

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوره اسلامی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) fa.ahmadzadeh@ut.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دوره اسلامی دانشگاه هنر اصفهان؛

hamidnorasi@yahoo.com

۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دوره اسلامی دانشگاه هنر اصفهان؛

maryam.honardan67@yahoo.com

مقدمه

مساجد جامع، از مهمترین بناهای هر شهر اسلامی محسوب میشوند. مسجد جامع مظفری کرمان، دارای کتیبه‌های متعددی از دوره‌های مختلف اسلامی بویژه آل مظفر، صفوی، قاجاری و معاصر است که در ورودیها، ایوانها، نمای حیاطها، محرابها، منبرها و... واقع شده‌اند. تمرکز این کتیبه‌ها بیشتر در سردر ورودیها، نمای داخل ایوانها و محرابهاست. این کتیبه‌ها را میتوان از منظر گوناگون چون تکنیک و تاریخ ساخت، مضمون، جایگاه، بانیان، نحوه مرمت و الحاق، نقش آنها در فضای معماری و... بررسی کرد. کتیبه‌های فوق بیشتر با تکنیک کاشیکاری اجرا شده‌اند و بصورت نقوش هندسی و گیاهی هستند. این کتیبه‌ها با شیوه‌های مختلف همچون کوفی بنایی، ثلث و نستعلیق و... در دوره‌های گوناگون نوشته شده‌اند و از لحاظ مضمون در این دسته‌ها (آیات قرآنی، احادیث، ادعیه، اسماء مقدس و کتیبه‌های تاریخی) تقسیم‌بندی میشوند. کتیبه‌ها، اسناد و مدارک تاریخی دست‌اولی هستند که داده‌های آنها بدون واسطه در اختیار پژوهشگر قرار میگیرد. ازاینرو بررسی و تجزیه و تحلیل این اسناد از منظرهای گوناگون حائز اهمیت و گشاینده دریچه‌هایی از تاریخ و تمدن و فرهنگ اسلامی پژوهشگران، محققان و علاقه‌مندان است. هر یک از این بناهای تاریخی، شناسنامه‌هایی در خور و ویژه دارند. این شناسنامه‌ها که کتیبه‌های منصوب به سردر، صحن و محراب و... هستند، دربردارنده اطلاعات تاریخی، دینی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، ادبی و هنری‌اند. به بیان دیگر، متن کتیبه‌ها داده‌های بسیار مهم و ارزشمندی را در اختیار پژوهشگر تاریخ، ادبیات، هنر و باستان‌شناس قرار میدهد تا آنان بتوانند با مطالعه و پژوهش درباره آنها به زوایای تاریک تاریخ دست یابند. هدف از پژوهش حاضر، بازشناسی و خوانش کتیبه‌های قرآنی و شناخت مضامین، مفاهیم و خطوط بکار رفته و دستیابی به تفاوتها و شباهتهای تزئینی و مضمونی کتیبه‌های این بنا در ادوار مختلف است. سؤالات پیش روی این پژوهش عبارتند از: مفاهیم، مضامین و خطوط بکار رفته در بنای مزبور در دوران مختلف کدام است؟ تزئینات و کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع مظفری کرمان در ادوار مختلف دارای چه نوع اشتراک و افتراقی هستند؟

پیشینه پژوهش

اطلاعات مازبنای مسجد جامع مظفری کرمان، مطالبی محدود در برخی از اسناد و کتب به شرح زیر است: (Pickett 1997؛ ویلبر، ۱۳۶۵؛ پوپ، ۱۳۷۳؛ زنده‌روح کرمانی، ۱۳۸۰). در برخی منابع به توضیح کلی معماری مسجد جامع مظفری کرمان پرداخته شده است (ویلبر، ۱۳۶۵؛ باستانی پاریزی،

۱۳۵۵؛ زنده‌دل، ۱۳۷۷؛ شاطریان، ۱۳۹۱). البته توضیحات مبسوط‌تر در مورد مسجد جامع کرمان و همچنین خوانش کتیبه سردر آن نیز در برخی منابع، صورت پذیرفته است (وزیری، ۱۳۵۳؛ ویلبر، ۱۳۶۵). در کلیه منابع مذکور، به ارائه توصیفاتی کلی از حکومت آل مظفر و چگونگی شکل‌گیری و تطور تاریخی آن پرداخته شده و مسجد جامع مظفری کرمان نیز بعنوان نمونه‌ی شاخص از معماری این دوره در شهر کرمان مطرح است. اطلاعات مرتبط با این بنا محدود به توصیفاتی کلی است که چندان دقیق نیستند. ارائه ویژگی‌های کتیبه‌های این بنا و تزئینات وابسته به آن، جزء مواردی است که کمتر به آن پرداخته شده و مورد توجه قرار نگرفته است. از اینرو پژوهش حاضر در تلاش است که با بهره‌گیری از این منابع، به اطلاعات موثق، در این خصوص دست یابد.

روش پژوهش

جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات اسنادی و همچنین حضور در مسجد جامع مظفری کرمان و خوانش کتیبه‌ها صورت گرفت. در این راستا، از کتیبه‌های بکار رفته در تمامی سطح بنای مسجد مظفری کرمان تصویربرداری شد و سپس با روش تحقیق تحلیلی-تاریخی به بیان مضامین و ویژگی کتیبه‌ها پرداخته شد و با تحلیل یافته‌های میدانی و در نهایت با استفاده از نرم‌افزارهای مختلف همچون Auto CAD، Corel DRAW، Photoshop برای طراحی خطی برخی نقوش، نتیجه‌گیری شده است.

مسجد جامع مظفری کرمان

مسجد جامع یا مسجد مظفری کرمان، یکی از زیباترین بناهای دوران اسلامی است که تاریخ ساخت آن به روایت کتیبه سردر آن، اول شوال سال ۷۵۰ هـ.ق، یعنی دوران حکومت «امیر مبارزالدین محمد یزدی میبدی»، سر سلسله آل مظفر و حاکم کرمان میباید که به استادی «حاج محمد یزدی» بنا شده و کار ساخت آن در اواخر ۷۵۵ هـ.ق به پایان رسیده است. مسجد جامع مظفری کرمان، با قامتی برافراشته، یکی از مساجد عظیم و مهم معماری ایرانی-اسلامی است که با نقشه چهار ایوانی ساخته شده و دارای سردر رفیع، صحن، ایوان، محراب و شبستان است. برجسته‌ترین نمونه از پلانهای مساجد ایرانی، که در آثار معروف تیموری و صفوی بکار رفته است، یک صحن وسیع چهارگوش، با چهار ایوان بزرگ و چهار محور اصلی است. یکی از این ایوانها رو به فضای گنبدی با دیوار قبله که رو بسوی مکه بوده باز میشود؛ کهنترین نمونه از این نوع پلان، مسجد زواره از دوره سلجوقی، به تاریخ ۵۳۰ هـ.ق است. این پلان آرمانی، در روزگار حکام ایلخانی، در مسجد ورامین و بعدها در

مسجد جامع مظفری کرمان، در ایام آل مظفر کاملاً تحقق یافت (شراتو و گروبه، ۱۳۹۱: ۸) مسجد جامع مظفری کرمان، دارای صحنی به طول ۶۵/۵ متر و عرض ۴۹ متر و مساحت ۳۲۵۸/۵ مترمربع است و از چهار ایوان، تشکیل شده که رواقهایی در اطراف صحن، ایوانها را به هم متصل کرده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۹۶). مقرنس کاریهای سردر، در نوع خود بینظیر هستند. اهمیتی که از حیث نقشه و ارتفاع به سردر ورودی داده شده از نمونه‌های اولیه این طرز ساختمان است که در دوره صفویه، شیوع پیدا کرد. شبستان مسجد که سقف هلالی آن بر پایه جرزهایی قطور استوار است، در شمال صحن مسجد، بنا شده و در ایام زمستان از آن استفاده میشود. در بعضی قسمتهای محراب، ایوان و شبستان، کاشیهای بسیار زیبایی که منقوش به آیات قرآن است، جلب توجه میکند. در دو طرف راهروی ورودی، کتیبه‌ی برجسته از کاشی معرق، وجود دارد که آجرهایی قاب مانند، آنها را دربر گرفته و بر روی یک دیوار کلمه «الله باقی» و دیوار روبروی آن کلمه «توکلت علی الله» ایجاد شده است. این بنا فاقد گنبدخانه است و ایوان ضلع غربی، با ارتفاع بلندتر از رواقها جای گنبدخانه را گرفته است. در این ایوان، محراب بسیار عالی و زیبایی وجود دارد که با کاشیکاری معرق تزئین شده است. اطراف محراب یک کتیبه به خط کوفی و دو کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه کاشیهای آبی رنگ دیده میشود و حاشیه بالای آن از سنگ مرمر سبز با خطوط بسیار شیوا و در نهایت خوش خطی، منقوش و حجاری شده است. طراح این کاشیها، در بنای محراب از رنگ زرد استفاده کرده که نوعی حس تقدس را القا میکند (زنده روح کرمانی، ۱۳۸۰: ۵۳؛ شاطریان، ۱۳۹۱: ۴۱۴). دیواری که محراب بر آن قرار دارد مایه افتخار اصلی مسجد بشمار می‌آید. مرمت‌های دوره صفویه و قاجاریه، به آن صدمه زده است، ولی سادگی طرح اصلی و تناوب دقیق تشدید اسلیمی هندسی و گل و بته‌یی و نوارهای کتیبه‌ها، هنوز هم از شاهکار تزئینات دیواری است (پوپ، ۱۳۸۷: ۳/۱۳۰۴). در کتیبه مسجد، معمار بنا «حاج خراسانی محمد یزدی» و معمار تعمیرات آن «خواجه نمتکین عنایت‌الله نظام‌الدین معمار اصفهانی» معرفی شده است. در دوره‌های بعد، الحاقات و تعمیراتی در مسجد صورت گرفته است. محراب و سردر غربی این مسجد در زمان شاه عباس دوم، توسط «شاهرخ» نامی مرمت شده است. در سال ۱۱۷۶ هـ.ق «محمدتقی خان» که در زمان کریم‌خان زند، در کرمان مقامی داشته، مناره‌ها، گلدسته‌ها و بعضی قسمتهای تخریب شده مسجد را تعمیر کرده است. مرمت کاشیکاری ایوان بزرگ، در زمان وکیل‌الملک (حدود ۱۵۸۰ هـ.ق) صورت گرفته است (وزیری کرمانی، ۱۳۵۳: ۳۹۰؛ میشل، ۱۳۸۰). مسجد جامع مظفری کرمان، در گذشته در بیرون دروازه شهر کرمان، با مساحت چهل هزار متر مربع قرار داشته و هم‌اکنون در زاویه دو ضلع بازار مظفری واقع شده است. مسجد سه در ورودی

دارد که از جنوب غربی به بازار قدمگاه، از شمال به خیابان شریعتی و از شرق به میدان مشتاقیه، متصل میشود. مسجد، دارای سه در ورودی و نقره‌کوب بوده و دو منار بلند و زیبا با کاشیکاری سبز اطراف سردر وجود داشته که بمرور زمان تخریب شده‌اند. ایوان شرقی و سردر مسجد جامع مظفری کرمان، در زمان حمله آقا محمدخان قاجار به کرمان بشدت تخریب شده است. محمدخان قاجار دستور به توپ بستن ایوان و سردر مسجد را داد و این امر خرابیهای زیادی به آن وارد کرد و بیشتر کاشیهای آن شکست و فرو ریخت. لیکن بین سالهای ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ هـ.ش، به مساعی اداره باستان‌شناسی و همت مرحوم «جواد صهبایی کرمانی»، سردر و ایوان آن مرمت و بازسازی شد و پس از آن نیز بمرور بر زیبایی و استحکام آن، افزوده شد.

کتیبه‌های سردر

مسجد جامع مظفری کرمان، در قسمتهای مختلف بنا، دارای کتیبه‌هایی به خط کوفی و قلم ثلث است؛ از جمله در قسمت خارجی بنا، سردرها، محراب، در بالای ایوانها و... برخی از این کتیبه‌ها، مربوط به زمان ساخت مسجد هستند و برخی در دوره‌های بعد، اضافه شده‌اند. اغلب کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان، کتیبه‌های قرآنی هستند. نگارش خطوط و کتیبه‌ها در این بنا، سبب اعتلای تزئینات و زیبایی روح معنوی آن شده است. تزئینات کتیبه‌یی و نقوش، چنان زیبایی و ظرافت خاصی به بنای مسجد داده که ذهن انسان را به حیرت در لطافت نقوش واداشته و زمختی بنا را پنهان میدارد. نمای سردر از مهمترین مکانهایی است که برای نصب کتیبه، استفاده میشود. سردر مسجد جامع مظفری کرمان، دارای چهار کتیبه با کاشی معرق است؛ یکی از این کتیبه‌ها شناسنامه بناست و سه کتیبه دیگر، مضمون قرآنی دارند.

کتیبه شماره ۱: شناسنامه بنا که از کتیبه‌های مهم بشمار میرود، در سردر بنا، نصب میشده است. در فضای داخلی سردر مسجد جامع مظفری کرمان، کتیبه‌یی است که در آن اطلاعاتی درباره تاریخ احداث بنا، نام بانی و نام سازنده بنا آمده است و نشان میدهد که این مسجد در دوران حکومت امیر مبارزالدین محمد مظفر، سرسلسله آل مظفر بنا گردیده است. تاریخ بنا در کتیبه سردر اصلی ۷۵۰ هـ.ق ذکر شده است.

متن کتیبه شماره ۱:

امر به بنا هذا المسجد تقربا الى الله تعالى العبد الضعیف المحتاج الى رحمه ربه الغفور محمد المظفر علی يد الاقل الحقیر الحاجی الخراسانی محمد الیزدی، مولدا فی العشر الاول من شوال السنه خمسین و سبعائه.

کتابیه شماره ۲: این کتابیه سردر مسجد با کاشی معرق به قلم ثلث بر زمینه فیروزه‌یی، ایجاد شده و اطراف سردر را دور میزند و شامل آیات ۲۶۲ تا ۲۶۵ سوره «بقره» است.

متن کتابیه شماره ۲:

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنَّا وَلَا أَدَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ * قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّنْ صَدَقَةٍ يُتَّبِعُهَا أَدَىٰ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ * يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ
لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ * وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيْتًا مِّنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ
جَنَّةٍ بَرْنُورَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ.

مضمون این آیات سوره «بقره» نشان‌دهنده آن است که انفاق در راه خداوند باید بدون ریا و بی منت باشد.

کتابیه شماره ۳: این کتابیه سردر مسجد با کاشی معرق به قلم ثلث بر زمینه فیروزه‌یی، دور طاق بزرگ سردر میگردد و شامل آیات ۱۸ تا ۲۴ سوره «توبه» است.

متن کتابیه شماره ۳:

قال الله تبارك وتعالى: إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنِ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ
وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ * أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ
الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ
الظَّالِمِينَ * الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَعْظَمَ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ
وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ * يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِّنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ * خَالِدِينَ فِيهَا
أَبَدًا إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ * يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ
عَلَى الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَاُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ * قُلْ إِن كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ
وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ
مَنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ * صدق

الله العلي و العظیم و صدق رسول النبی الکریم.

آیات سوره «توبه» بصورت مشابه در اماکن مذهبی دوره تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این آیات در حاشیه محراب مدرسه امامیه اصفهان (متعلق به قرن هشتم هجری قمری) به قلم محقق نگارش یافته است. کاربرد این آیات با مضمون شیعی بیانگر اعتقادات

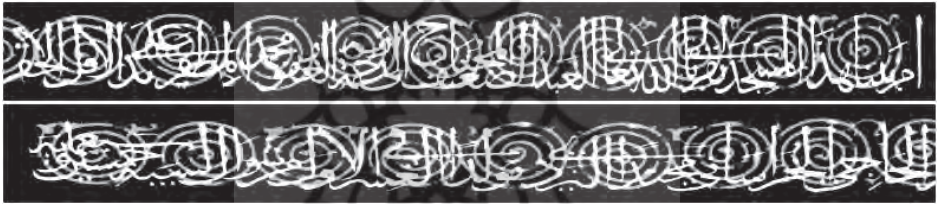
حاکمان دوران ایلخانی است که در تزئینات این بنا انعکاس یافته است. برای اثبات حقایق جانشینی امام علی (ع) به آیات قرآنی رجوع کردند؛ آیات سوره «توبه» به مقام برتر حضرت علی (ع) در پیشگاه خداوند اشاره دارد (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۷۴).

کتیبه شماره ۴: دورتادور قاب مستطیلی، بالای در چوبی سردر مسجد، کتیبه‌یی با کاشی معرق و خط کوفی به رنگ سفید بر زمینه فیروزه‌یی نقش بسته است که آیات ۲۲ تا ۲۴ سوره حشر است.

متن کتیبه شماره ۴:

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ * هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ * هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ.

مضمون این آیات، بخشش و مهربانی و یکانگی خداوند است.

طرح ۱: طرح کتیبه تاریخداری سردر مسجد جامع کرمان (منبع: نگارندگان)

طرح ۲: طرح کتیبه کوفی دور قاب مستطیلی بالای در چوبی مسجد جامع کرمان (منبع: نگارندگان)

در دو طرف سردر (ایوان شرقی) مسجد جامع کرمان، دیوارهای کوتاهی وجود دارند که در دو قسمت با کاشیهای معرق، مزین شده‌اند. «نغول» سمت چپ در وسط نقوش گیاهی دارای کتیبه‌یی به رنگ سفید به قلم نستعلیق با مضمون آیه ۲۹ سوره «اعراف» است که مربوط به دوران معاصر است.

متن آیه:

قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ
نغول قرینه در سمت راست دیوار سردر، در وسط نقوش گیاهی دارای کتیبه‌یی به رنگ سفید به قلم نستعلیق با مضمون آیه ۳۱ سوره «اعراف» است.

متن آیه:

يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.
این آیه درباره گرایش انسان به تزئین است که یکی از نیازهای فطری بشر و لازمه زندگی اجتماعی اوست که بوسیله خداوند در نهاد وی قرار داده شده است. در بالای هر دو نغول (راست و چپ) نام استاد مرمت کار این قسمت از مسجد، استاد «محمد شاهمرادی» بچشم میخورد. همچنین روی نغولها، تاریخ ۱۳۲۰ ه.ش، دیده میشود که این تاریخ گویای مرمت این بخش بنا توسط استاد محمد شاهمرادی است. در نغول سمت راست در وسط شمسه دوازده پر، بر زمینه‌یی سبز کتیبه‌یی را داریم که به قلم نستعلیق نوشته شده است، «عمل عبدالغفار کاشی تراش اصفهانی» که مرمتگر این بنا بوده است. در نغول سمت چپ تاریخ مرمت این بخش ذکر شده و نشان میدهد در سال ۱۳۱۹ ه.ش توسط «عبدالغفار کاشی تراش اصفهانی» مرمت شده است.

پشت سردر شرقی مسجد جامع کرمان، روی دیوار به طرف صحن، یک شکل محرابی با کاشی معرق و نقوش گره، شمسه و کتیبه‌یی به خط کوفی بنایی سفید بر زمینه سیاه با کاشی معرق اجرا شده است. متن کتیبه آیه ۱۸ از سوره «آل عمران» است. در شاه‌نشین دست چپ رو به محراب مسجد جامع، سنگ مرمری به اندازه ۶۳ در ۳۵ سانتیمتر به دیوار نصب است و بر روی آن به قلم نسخ همین آیه دیده میشود.

متن کتیبه پشت سردر شرقی مسجد جامع چنین است: قال الله تبارک تعالی: شهد اله انه لا اله الا هو و الملائکه و اولوا العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم ان والدين عندالله الاسلام.

۱. «Noqul» بمعنی گودی و گودال. واژه «نغول» که بندرت در معماری بکار رفته و به فرورفتگی مصنوعی سطح دیوار اطلاق میشود و در اینصورت با طاق‌نما تفاوتی ندارد و میتواند شامل جای پنجره و یا قاب مشبک نیز باشد (زمانی، ۱۳۷۶: ۲۸).

که با عبارت «صدق الله عظیم» ختم میشود. مضمون آیه، یکانگگی خداوند است و اینکه معبودی جز او نیست. مسجد جامع کرمان، در بخشهایی از جمله هشتی، ایوانها، پشت سردر شرقی، دارای خطوط بنایی است. در فضای درونی سردر روی دیوارهای دو طرف کتیبه‌یی برجسته از کاشی معرق، وجود دارد که آجرهایی قاب‌مانند آنها را در برگرفته و روی دیوار سمت راست کلمه «الله باقی» به خط بنایی و روی دیوار سمت چپ کلمه «توکلت علی الله» باز به خط بنایی نقش بسته است.

کتیبه‌های هشتی

بعد از در ورودی مسجد جامع کرمان، وارد هشتی میشویم که دارای یک کتیبه از آیات ۲۰ تا ۲۳ سوره «حشر» با قلم ثلث به رنگ سفید بر زمینه فیروزه‌یی است که دور تا دور هشتی دور میخورد. متن کتیبه: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ الْفَائِزُونَ * لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ * هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ * هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ. مضمون این آیات، وعده پیروزی به حزب‌الله و تأثیر قرآن در پاکسازی روح است. بر روی سقف هشتی مسجد جامع خطوط بنایی کلمات «الله»، «محمد» و «علی» با کاشی لاجوردی بچشم میخورد. بر روی دیوارهای هشتی، خطوط معقلی کلمات «الله‌اکبر» با کاشی لاجوردی دیده میشود. گویا «در دوران صفوی، روی دیوارهای این بخش مسجد اسامی ابوبکر، عمر، عثمان و علی بوده که در دوران معاصر تغییر کرده و بجای آنها دوبار کلمه «الله‌اکبر» آمده است.

کتیبه‌های ایوان شرقی

این ایوان، از طرف صحن به نقوش هندسی، با رنگهای متنوع مزین شده است. کتیبه‌یی به خط کوفی سفید بر زمینه مشکی دورتادور ایوان مدخل و نغولهای سمت راست و چپ ایوان دور میخورد. کتیبه دور قاب نغول سمت راست، با خط کوفی بنایی به رنگ سفید بر زمینه سیاه نقش بسته که مشتمل بر آیات ۱ تا ۱۰ سوره «دهر» است.

متن کتیبه: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا إِنَّا

حَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا.

ادامه آیات سوره «دهر» تا آیه ۱۰ در دور ایوان مدخل و دور قاب نغول سمت چپ ایوان ایجاد شده‌اند.

متن کتیبه: إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَ إِمَّا كَفُورًا* إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَ أَغْلَالًا وَ سَعِيرًا* إِنَّ الْأُبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا* عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا* يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَ يَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا* وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أُسِيرًا* إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا* إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا غَمُوسًا قَمَطِرِيرًا.

مضمون سوره «دهر» جایگاه و منزلت انسان نزد خداوند است. نوار کتیبه بالاتر بر روی ایوان مدخل به رنگ سفید بر روی زمینه سیاه شامل آیه ۱۱۴ سوره «بقره» و در بیان حفظ و حرمت مساجد است.

متن کتیبه: وَ مَنْ أَظْلَمَ مِمَّنْ مَعَ مَسَاجِدِ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَةً فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ.

انتهای این کتیبه تاریخ سنه ۱۳۴۸ هـ ق آمده که مصادف با ۱۳۰۹ هـ ش یعنی دوره پهلوی در ایران است. در انتهای آیات در قسمت پایین ایوان نام «حضرت آیت الله موسوی آقای آقاسیدعلی» آمده است. از اینرو میتوان احتمال داد نقوش این قسمت و کتیبه‌ها، مربوط به دوران پهلوی باشند. بالای دیوار ایوان مدخل مسجد جامع کرمان، از داخل صحن مسجد یک نوار کتیبه دیده میشود؛ این کتیبه با کاشی معرق به قلم ثلث سفید بر زمینه فیروزه‌پی، نوشته شده است. نقوش گیاهی لاجوردی با گلهای قهوه‌پی، بر زیبایی کتیبه بالای دیوار ایوان افزوده است. در انتهای متن کتیبه آمده است: کاشیکاری عمل «علی کاشی تراش معمار کرمانی» متصدی دانش آموز ۱۳۴۳ هـ ق (برابر با ۱۳۰۴ هـ ش، یعنی دوران حکومت پهلوی در ایران). متن کتیبه مسجد بالای دیوار ایوان مدخل، صلوات بر چهارده معصوم (ع) است:

اللهم صل على النبي و الوصى و البتول و السبطين و السجاد و الباقر و الصادق و الكاظم و الرضا و التقى و النقى و الحسن و القائم.

خطوط بنایی بر روی دیوار پشت ایوان شرقی مسجد (زیر برج ساعت)، در کادرهای مربع شکل با کلمات «الله»، «محمد (ص)»، «علی (ع)»، «سبحان الله»، «الحمد لله» و «الله أكبر» با کاشیهای معرق به رنگ لاجوردی و حاشیه سیاه کار شده است.

کتیبه‌های ایوان شمالی

ایوان شمالی (ایوان جبهه راست ایوان محراب) یکی دیگر از ایوانهای مسجد جامع مظفری کرمان است. تزئینات کاشی معرق و نقوش اسلیمی، لچکی، خط کوفی بنایی و قلم ثلث، ایوان شمالی مسجد جامع را مزین کرده‌اند. یک نوار کتیبه با کاشی معرق به قلم ثلث سفید با گلهای قهوه‌یی رنگ بر زمینه فیروزه‌یی در بالای قوس ایوان دیده می‌شود. متن کتیبه این ایوان، شامل آیات ۱ تا ۷ سوره «ماعون» است. متن کتیبه: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ * فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ * وَلَا يُحِضُّ عَلَىٰ طَعَامِ الْمَسْكِينِ * فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ * الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ * الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ.

مضمون این سوره، رعایت نکردن حقوق اقشار ضعیف جامعه است که بنوعی رعایت نکردن حق عبادت خدا (انکار معاد) محسوب می‌شود. بر روی دیوار ایوان غربی، دورتا دور قابی که با کاشیهای هفت رنگ تزئین شده، کتیبه‌یی با کاشی معرق به رنگ سفید بر زمینه مشکی با شعار «لااله الاالله محمد رسول الله علی ولی الله» دور می‌خورد. کلمه شهادت «لااله الاالله» و «محمد رسول الله» غالباً در مساجد دوران تیموری و صفوی دیده می‌شوند که دربرگیرنده دو اصل اساسی اعتقادات مسلمانان (توحید و نبوت) است و کلمه «علی ولی الله» به امامت در اصول شیعه اشاره دارد.

کتیبه ایوان جنوبی

در این ایوان، نقوش اسلیمی، خطوط بنایی و قلم ثلث دیده می‌شوند. در نگاه اول بنظر میرسد که تزئینات دو ایوان (شمالی، جنوبی) مشابه باشند، اما با مشاهده و دقت بیشتر میتوان تفاوتی را در رنگهای بکاررفته در نوار کتیبه این ایوان و ایوان قرینه آن و همچنین در متن نوار کتیبه‌های هر دو ایوان مشاهده کرد. نوار کتیبه‌یی ایوان جنوبی با کاشی معرق به قلم ثلث سفید با گلهای حنایی رنگ بر زمینه فیروزه‌یی در بالای قوس ایوان دیده می‌شود. متن کتیبه این ایوان (جنوبی) شامل آیات ۱ تا ۵ سوره «قدر» است.

متن کتیبه: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ * لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ * تَنزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِّنْ كُلِّ أَمْرٍ * سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ. سوره «قدر»، بیان نزول قرآن عظیم‌الشان در شب قدر است. این کتیبه خطی حک شده بر دیوار مسجد برای انسان مسلمان، اعتقاداتش را بازگو میکند و اهمیت خود قرآن و نزول آن را در شب قدر به او متذکر می‌شود.

کتیبه‌های ایوان غربی

در کادر بالای لچکی قوس ایوان، یک نوار کتیبه‌یی با کاشی معرق به قلم ثلث سفید با نقوش گیاهی لاجوردی گل‌های قهوه‌یی و سبز بر زمینه فیروزه‌یی، بچشم میخورد. متن این کتیبه، شامل آیات ۱ تا ۱۲ سوره انسان «دهر» است. به مضمون سوره انسان «دهر» در بالا اشاره شده است. در بالای دیوار سمت راست ایوان غربی، کتیبه‌یی با کاشی معرق به قلم ثلث سفید و نقوش گیاهی لاجوردی، قهوه‌یی بر زمینه فیروزه‌یی، نقش بسته است. متن کتیبه این دیوار شامل آیات ۱ تا ۱۱ سوره «اعلی» است. ادامه این سوره از آیات ۱ تا ۱۹ سوره «اعلی» بر روی کتیبه دیوار سمت چپ ایوان غربی، اجرا شده است.

متن کتیبه: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى * الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى * وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى * وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى * فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى * سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنسَى * إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى * وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرَى * فَذَكَرْ إِنَّ نَفْعَ الذِّكْرِى * سَيَذَكِّرُ مَنْ يَخْشَى * وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى * الَّذِي يَصَلَّى النَّارَ الْكُبْرَى * ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى * قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى * وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى * بَلْ تُؤَثِّرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا * وَالْآخِرَةَ خَيْرَ وَأَبْقَى * إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى * صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى. مضمون این سوره، ستایش و تسبیح خداوند است. در انتهای کتیبه دیوار سمت چپ نام «سید محمدرضا مدنی» و تاریخ ۱۳۶۹ هـ.ق، (برابر با ۱۳۲۹ هـ.ش) آمده است. تاریخ کتیبه نشان میدهد این قسمت مسجد در دوران معاصر مرمت شده است.

کتیبه‌های ورودی شمالی

سردر ورودی شمالی مسجد مربوط به دوران قاجاریه است (اسلام‌پناه، ۱۳۵۴: ۷۷). نقوش گیاهی کتیبه بالای سردر ورودی، به رنگ لاجوردی و زرد بر زمینه سیاه ایجاد شده‌اند و کتیبه به قلم ثلث سفید نوشته شده و متن کتیبه حدیثی از احادیث پیامبر اکرم (ص) است. حدیث درباره اهمیت خواندن نماز در مسجد است.

متن کتیبه: عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: قَالَ مَنْ مَشَى إِلَى مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ، فَلَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ خَطَايَا حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى مَنْزِلِهِ، عَشْرُ حَسَنَاتٍ، وَمَحَى عَنْهُ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ، وَرَفَعَ لَهُ عَشْرَ دَرَجَاتٍ. متن کتیبه زیر طاق ورودی مسجد، صلوات بر چهارده معصوم (ع) است که مشابه این کتیبه با این مضمون را در بالای دیوار ایوان مدخل رو به صحن مسجد نیز داریم. اللهم صل على النبي و الوصى و البتول و السبطین و السجاد و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضا و التقی و النقی و الحسن و القائم.

متن کتیبه‌های نغول دیوارهای دوطرف ورودی مسجد «لا اله الا الله محمد رسول الله على ولي الله» و «حسبنا الله و نعم الوكيل نعم المولى و نعم النصير» است. متن کتیبه بالای در ورودی شمالی، زیر طاق ورودی:

قد امر يتجهد هذا الباب البابين آخرين... حضرت حجة السلام آية العالمين زائر حرمین شریفین الحاجی سید آقا علی آية الموسوی دامت برکاته فی سنه خمسين و ثلاث مانه مابعد الف ۱۳۵۰ هـ.ق. نام این شخص (الحاجی سید آقا علی آية الموسوی) در انتهای کتیبه شرقی رو به صحن نیز آمده است که در انتهای آن تاریخ ۱۳۴۸ هـ.ق (برابر با ۱۳۱۹ هـ.ش یعنی دوران پهلوی) آمده است. بنابراین کتیبه شرقی از سمت صحن مسجد و کتیبه زیر طاق ورودی شمالی مسجد، با دو سال فاصله زمانی ایجاد شده‌اند.

کتیبه‌های ورودی جنوبی

مسجد دارای یک در ورودی (جنوبی) دیگر نیز هست. در بالای نغولها و زیر طاق ورودی کتیبه‌ی با قلم ثلث سفید و نقوش اسلیمی به رنگ لاجوردی، زرد و قهوه‌یی بر زمینه فیروزه‌یی، اجرا شده است. انتهای کتیبه بعد از ذکر نام شاه طهماسب و «خلد الله ملکه»، ذکر حاکم وقت یعنی «عبد محمد بن مصطفی» که همان «شاه قلی سلطان» پسر «مصطفی قلی سلطان» است دیده می‌شود. انتهای کتیبه سردر بازار مسجد جامع تاریخ ۹۶۷ هـ.ق آمده که نشان می‌دهد این بخش مسجد، مربوط به دوران صفوی است.

متن کتیبه: جدّد هذه العماره قربه الى الله في زمن سلطان السلاطين و الخاقان الخواقين ناشر العدل و الاحسان السلطان بن سلطان ابوالمظفر شاه طهماسب الصفوی بهادر خان خلد الله ملکه عنده محمد مصطفی فی سنه سبع و ستين و تسعمائه.

از اینرو با استناد به کتیبه میتوان به این نتایج رسید که تزئینات فضای درونی ورودی جنوبی مسجد، مربوط به دوران صفوی است. کتیبه‌ی در بالای سردر ورودی به قلم ثلث سفید و نقوش اسلیمی به رنگ لاجوردی و قهوه‌یی بر زمینه فیروزه‌یی اجرا شده است که متن آن آیات ۳۶ تا ۳۷ سوره «نور» است.

متن کتیبه: فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ * رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ * صَدَقَ اللَّهُ.

مضمون این آیه سوره «نور» غافل نبودن از یاد خدا و برپا داشتن نماز است.

کتیبه‌های محراب

کتیبه‌یی با کاشی معرق با قلم ثلث، با متن آیات ۱ تا ۵ سوره «جمعه» به رنگ سفید بر زمینه فیروزه‌یی در زیر سقف ایوان و بالای محراب دور میخورد.

متن کتیبه: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ * یَسِیْحُ لِلّٰهِ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَ مَا فِی الْاَرْضِ الْمَلِکِ الْقُدُّوسِ الْعَزِیْزِ الْحَکِیْمِ * هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْاُمَمِیْنَ رَسُوْلًا مِنْهُمْ یَتْلُو عَلَیْهِمْ اٰیٰتِهٖ وَ یُزَکِّیْهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتٰبَ وَ الْحِکْمَةَ وَاِنْ کٰنُوْا مِنْ قَبْلِ لَفِی ضَلٰلٍ مُّبِیْنٍ * وَاٰخِرِیْنَ مِنْهُمْ لَمَّا یَلْحَقُوْا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِیْزُ الْحَکِیْمُ * ذٰلِکَ فَضْلُ اللّٰهِ یُوْتِیْهِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ * مَثَلُ الَّذِیْنَ حَمَلُوْا التَّوْرٰةَ ثُمَّ لَمْ یَحْمِلُوْهَا کَمَثَلِ الْحِمَارِ یَحْمِلُ اَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِیْنَ کَذَّبُوْا بِآیٰتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ لَا یَهْدِی الْقَوْمَ الظّٰلِمِیْنَ.

در نظر گرفتن این آیات برای حاشیه محراب مساجد از جمله مسجد جامع کرمان، گواه یکی از ویژگیهای مهم در معماری مساجد بخصوص مساجد جامع بوده و هست. مهمترین حالتی که نمازگذار باید به آن نائل آید، حضور قلب به هنگام ادای نماز و راز و نیاز با پروردگار است. یکی دیگر از دلایل انتخاب این آیات در این مکان، اهمیت نماز جمعه و ایجاد وحدت میان مسلمین است. همچنین این آیات اشاره به این دارد که عده‌یی تجارت را بر نماز ترجیح میدهند. چه بسا که ارتباط گرفتن با خدا و باز کردن افقهای دید بسوی او امکان کار و تجارت در روزهای دیگر را بسیار بیشتر فراهم میکند (آقچه‌لو، ۱۳۸۷: ۱۵). در میان نقوش محراب مسجد جامع مظفری کرمان، آنچه بیش از همه نظر بیننده را جلب میکند، دو کتیبه به قلم ثلث است که با کاشی معرق، بر زمینه فیروزه‌یی رنگ، نقش بسته‌اند و دور تا دور محراب دور میخورند. کتیبه کوچکتر در حاشیه طاقنمای محراب، با نقش حلزونی به رنگ سفید و لاجوردی بر زمینه فیروزه‌یی با قلم ثلث به رنگ حنایی است که متن آن شامل آیات ۷۸ تا ۸۱ سوره «اسراء» است.

متن کتیبه: اَقِمِ الصَّلٰةَ لَدُلُوْکِ الشَّمْسِ اِلٰی غَسَقِ اللَّیْلِ وَ قُرْ اَنْ الْفَجْرِ اِنَّ الْفَجْرَ کَانَ مَشْهُوْدًا * وَ مِنَ اللَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لِّکَ عَسٰی اَنْ یَّبْعَثَکَ رُبُّکَ مَقٰمًا مَّحْمُوْدًا * وَقُلْ رَبِّ اَدْخِلْنِیْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَ اَخْرِجْنِیْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَ اجْعَلْ لِیْ مِنْ لَدُنْکَ سُلْطٰنًا نَصِیْرًا * وَقُلْ جَآءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ اِنَّ الْبَاطِلَ کَانَ زَهُوْقًا.

این آیات سوره «اسراء» به جایگاه انسان نزد خداوند متعال و اهمیت نماز صبح برای مسلمانان اشاره دارد.

کتیبه بزرگتر و پهنتر در حاشیه محراب، به خط کوفی و قلم ثلث نوشته شده و بصورت مادر و

فرزند، اجرا شده است. کتیبه مادر و فرزند مسجد جامع کرمان، با پیچ حلزونی به رنگ لاجوردی بر زمینه فیروزه‌یی و خطوط به رنگ سفید وحنایی هستند. کاشیهای معرق بصورت منظم کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند و کتیبه‌یی زیبا را پدید آورده‌اند. متن کتیبه اول، شامل آیات ۹ تا ۱۱ سوره «جمعه» است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ* فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ* وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَ مِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ.

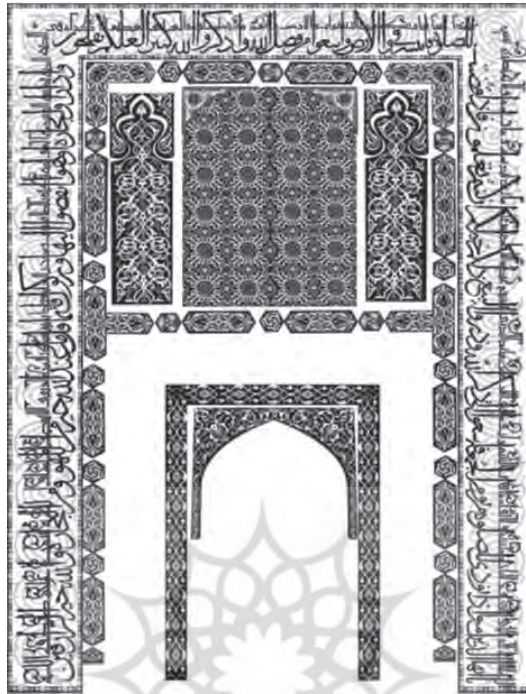
این آیات سوره «جمعه»، ستایش و تسبیح خداوند متعال را بازگو میکند.

متن کتیبه دوم، شامل آیه‌الکرسی (آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره بقره است):

الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة و لا نوم له ما فى السموات و ما فى الارض من ذا الذى يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم و ما خلفهم و لا يحيطون بشىء من علمه الا بما شاء و سع كرسية السموات و الارض و لا يؤده حفظهما و هو العلى العظيم* لا اكراه فى الدين قد تبين الرشد من الغى فمن يكفر بالطاغوت و يؤمن بالله فقد استمسك بالعروة الوثقى لا انفصام لها و الله سميع عليم* صدق الله.

آیه‌الکرسی در بسیاری از امکان مذهبی زمان تیموری و صفوی، مشاهده شده است. هنرمندان با ظرافت خاصی این آیات را بر روی ظروف مسی و سفالی حک میکردند. این آیات در بیان قدرتمندی خداوند بر آسمانها و زمین و علم بینهایتش بر خلق و ارزشمندی ایمان خالص نازل شده است و بر دیواره خارجی مقبره سید احمد یساوی در ترکستان و همچنین مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان نیز دیده میشود (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۷۱).

۱. در دوره ایلخانی برای اولین بار در تزئینات، کتیبه‌هایی در تزئینات گچبری دیده میشوند که شامل دو ردیف کتیبه در دل یکدیگرند و اصطلاحاً به آن «کتیبه مادر و فرزند» میگویند. کتیبه‌یی که در ردیف پایینتر قرار دارد، بزرگتر (قلم درشت) است و آنکه کوچکتر (قلم ریز) و ظریفتر است، در ردیف بالا بر روی کتیبه بزرگتر قرار دارد. این دو کتیبه متمایز ولی مکمل یکدیگرند (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۵۹).

طرح ۳: طرح کتیبه و نقوش محراب مسجد جامع مظفری کرمان (منبع: نگارندگان)

(ب)

(الف)

(د)

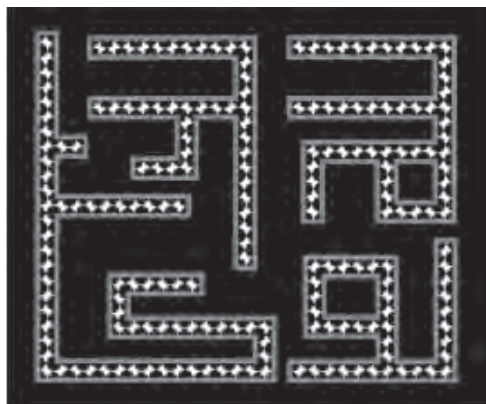

(ج)

تصویر ۱: جزئیات تزئینات کتیبه‌های الف) ورودی جنوبی، ب) کتیبه پشت سردر شرقی، ج) کتیبه بالای ورودی جنوبی، د) کتیبه زیر طاق ورودی شمالی مسجد جامع مظفری کرمان (منبع: نگارندگان).

(ب)

(الف)

طرح ۴: طرح کتیبه بنایی الف) «توکلت علی الله» سردر شرقی، ب) نام محمد (ص) سردر اصلی مسجد (منبع: نگارندگان)

جدول ۱: کتیبه‌های تزئینی مسجد جامع مظفری کرمان

مفاهیم کتیبه	تزئینات کتیبه	نوع کتیبه	محل کتیبه در بنا
نام بانی، نام سازنده و تاریخ ساخت بنا	کاشی معرق، خط ثلث بر زمینه فیروزه‌یی رنگ	کتیبه تاریخی	فضای داخلی سردر اصلی مسجد
انفاق و بخشش بی منت و بدون ریا در راه خداوند	کاشی معرق، خط ثلث درشت در زمینه فیروزه‌یی رنگ	کتیبه قرآنی (آیات ۲۶۲ تا ۲۶۵ سوره «بقره»)	طرفین سردر اصلی بنا
مقام و منزلت حضرت علی (ع) در پیشگاه خداوند	کاشی معرق با خط ثلث سفید	کتیبه قرآنی (آیات ۱۸ تا ۲۴ سوره «توبه»)	دور طاق سردر اصلی بنا
یکانگی خداوند متعال	کاشی معرق، خط کوفی بنایی سفید رنگ	کتیبه قرآنی (آیات ۲۲ تا ۲۴ سوره «حشر»)	طرفین سردر اصلی بنا
گرایش انسان به تزئین	کاشی معرق، خط نستعلیق در ترکیب با نقوش گیاهی	کتیبه قرآنی (آیات ۲۹ و ۳۱ سوره «اعراف»)	سردر ایوان شرقی (نغول چپ و راست ایوان)

محل کتیبه در بنا	نوع کتیبه	تزیینات کتیبه	مفاهیم کتیبه
پشت سردر شرقی	کتیبه قرآنی (آیه ۱۸ - سوره «آل عمران»)	در دو تکنیک کاشیکاری و حجاری با دو خط ثلث- نسخ	یکانگی خداوند- معبودی جز الله نیست
فضای درونی سردر اصلی مسجد	کتیبه مذهبی (الله باقی - توکلت علی الله)	کاشی معرق با ترکیب آجر- خط کوفی بنایی	اسماء مقدس و خاص دین اسلام
اطراف هشتی مسجد	کتیبه قرآنی (آیات ۲۰ تا ۲۳ سوره «حشر»)	کاشی معرق، خط ثلث سفید بر زمینه فیروزه‌پی رنگ	وعده پیروزی به حزب‌الله و تأثیر قرآن در پاکسازی روح
سقف هشتی مسجد	کتیبه مذهبی (الله- محمد- علی)	خطوط بنایی- معقلی	اسماء مقدس و خاص مذهبی
داخل نغولهای ایوان شرقی	کتیبه قرآنی (آیات ۱ تا ۱۰ سوره «دهر»)	کاشی معرق با خط کوفی بنایی	جایگاه و منزلت انسان نزد خداوند
داخل مدخل ایوان شرقی	کتیبه قرآنی (آیه ۱۱۴ سوره «بقره»)	کاشی معرق با خط ثلث سفید بر زمینه سیاه	حفظ و حرمت مساجد
زیر برج ساعت ایوان شرقی	کتیبه مذهبی (الله- سبحان الله- محمد)	کاشی معرق با خط بنایی- به رنگ لاجوردی	اسماء خاص مذهبی و مقدس اسلام
بالای قوس ایوان شمالی	کتیبه قرآنی (آیات ۱ تا ۷ سوره «ماعون»)	کاشی معرق با قلم ثلث سفید	رعایت نکردن حقوق مردم (انکار معاد)
بالای قوس ایوان جنوبی	کتیبه قرآنی (آیات ۱ تا ۵ سوره «قدر»)	کاشی معرق- خط ثلث درشت سفید با نقوش گیاهی	اهمیت قرآن و نزول آن در شب قدر
طاقنمای ایوان غربی	کتیبه قرآنی (آیات ۱ تا ۱۲ سوره «دهر»)	ترکیب کاشی معرق و قلم ثلث سفید	جایگاه و منزلت انسان نزد خداوند متعال
طرفین ایوان غربی (چپ و راست)	کتیبه قرآنی (آیات ۱ تا ۱۹ سوره «اعلی»)	ترکیب قلم ثلث با کاشی معرق	ستایش و تسبیح خداوند متعال
روی دیوار ایوان غربی	جمله مذهبی (لااله الا الله- محمد رسول الله)	کاشی معرق- خط بنایی در زمینه مشکی	کلمه شهادت- شعار دین اسلام
سردر ورودی شمالی	حدیث پیامبر (ص)	ترکیب کاشی با قلم ثلث، نقوش هندسی و گیاهی	اهمیت خواندن نماز در مسجد
زیر طاق ورودی جنوبی	کتیبه تاریخی	کاشی معرق، ترکیب ریز نقوش گیاهی با قلم ثلث	ذکر نام شاه طهماسب و حاکم وقت کرمان و تاریخ ۹۶۷ هـ.ق

محل کتیبه در بنا	نوع کتیبه	تزیینات کتیبه	مفاهیم کتیبه
بالای سردر جنوبی	کتیبه قرآنی (آیات ۳۶ و ۳۷ سوره «نور»)	کاشی معرق با قلم ثلث درشت	غافل نبودن از یاد خدا و برپا داشتن نماز اول وقت
زیر سقف ایوان و بالای محراب مسجد	کتیبه قرآنی (آیات ۱ تا ۵ سوره «جمعه»)	کاشی معرق، قلم ثلث سفید، زمینه لاجوردی	ارتباط با خداوند از طریق نماز - و نقش کلیدی آن در زندگی مسلمان
طاقنمای اصلی محراب مسجد	کتیبه قرآنی (آیات ۷۸ تا ۸۱ سوره «اسرا»)	کاشی معرق با ترکیب قلم ثلث و نقوش ریز گیاهی	جایگاه انسان نزد خداوند - اهمیت نماز صبح برای مسلمان
حاشیه محراب مسجد	کتیبه قرآنی (آیات ۹ تا ۱۱ سوره «جمعه»)	ترکیب خط کوفی و ثلث (مادر و فرزند)	ستایش و تسبیح خداوند متعال
حاشیه دوم محراب مسجد	کتیبه قرآنی آیت الکرسی (آیات ۲۵۵ و ۲۵۶ سوره «بقره»)	کاشی معرق - ترکیب خط کوفی - ثلث - بصورت کتیبه مادر و فرزندی	قدرتمندی خداوند متعال بر آسمان و زمین - و علم بینهایتش به خلق

نتیجه‌گیری

کتیبه‌ها یکی از مهمترین عناصر تزیینی در مسجد جامع مظفری کرمان هستند که با مضامین مختلفی در سردر اصلی، ورودیهای فرعی و محراب به کار رفته‌اند. مضامینی با عناوین رقم (تاریخ ساخت)، نام شخص (نام بانی، نام شاه و حاکمان وقت)، هنرمند (استادکار، خطاط)، احادیث، جملات و اسامی متبرکه و خاص دین اسلام و آیات قرآنی. در بین کتیبه‌های مسجد جامع مظفری کرمان، سهم کتیبه‌های تاریخی، احادیث، جملات و کلمات مذهبی و خاص دین اسلام، کمتر و سهم کتیبه‌های قرآنی (سوره) بیشتر و شامل هجده مورد است؛ از جمله این سوره‌ها (بقره، توبه، حشر، اعراف، آل عمران، دهر، ماعون، قدر، اعلی، نور، جمعه و اسرا) است که آیات سوره‌های حشر، دهر، جمعه، آل عمران دو بار و سوره بقره سه بار در سطح بنای مسجد تکرار شده است. با بررسی مضامین کتیبه‌های قرآنی مشخص میشود که بنیان و حاکمان وقت در هر دوره، بیشتر آیاتی را انتخاب کرده‌اند که اشاره و ارتباط با یگانگی خداوند متعال، حفظ و حرمت مساجد، جایگاه و منزلت انسان نزد خداوند، گرایش انسان به زیبایی و تزیین، نقش قرآن در پاکسازی روح، اهمیت قرآن و نزول آن در شب قدر، ستایش و تسبیح خداوند، اهمیت خواندن نماز در مسجد و تأکید بر نماز صبح و علم بینهایتش به خلق داشته است. گفتنی است مسجد جامع مظفری کرمان دارای

کتیبه‌های متنوع از ادوار مختلف دوره اسلامی است که شرایط سیاسی و اجتماعی این دوره‌های تاریخی از جمله: آل مظفر، صفویه، قاجار و پهلوی در انتخاب آیات و جملات مذهبی بکار رفته در نگارش کتیبه‌های خطی تأثیر بسزایی داشته است. خطوط غالب در نگارش کتیبه‌ها، بیشتر قلم ثلث و کوفی بنایی و در موارد محدود قلم نستعلیق و نسخ است. استفاده از کاشی معرق در طیف رنگهای فیروزه‌یی، لاجوردی، سفید و مشکی برای نگارش، از زیباییهای کتیبه‌های این مسجد است. ترکیب قلم ثلث (درشت) با خط کوفی (ریز) در دوره آل مظفر در کتیبه قرآنی سوره «جمعه» در محراب، بصورت کتیبه مادر و فرزند، از تزئینات برجسته و خاص مسجد جامع مظفری کرمان است که در سایر دوره‌های مرتبط با بنا مشاهده نشده است.

منابع فارسی

- القرآن الکریم

- اسلام‌پناه، محمدحسین؛ «تاریخ کتیبه قبه سبز کرمان»، یادنامه یغما، سال ۳۲، شماره ۳۳۴، ۱۳۵۴.
- آقچه‌لو، فاطمه؛ «تجلی وحدت در مساجد ایرانی عصر تیمور ایران، افغانستان، ازبکستان»، کتاب ماه هنر، سال ۱۸، شماره ۱۲۰، ۱۳۸۷.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم؛ وادی هفت واد (بحثی در تاریخ اجتماعی و تاریخی آثار تاریخی کرمان)، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، جلد دوم، ۱۳۵۵.
- پوپ، آرتور ابهام؛ شاهکارهای هنر ایران، ترجمه ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- _____؛ معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: انتشارات فرهنگیان، چاپ سوم، ۱۳۷۳.
- خادم‌زاده، محمدحسن؛ علوی، مجید؛ الوندیان خاکباز، الهه؛ معماری دوره آل مظفر یزد (ایلخانی و تیموری)، تهران: انتشارات هم‌پا، ۱۳۸۹.
- دیاکونوف، میخائیل میخائیلویچ؛ تاریخ ایران باستان، ترجمه روحی ارباب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹.
- زمانی، عباس؛ «طاقما و نفول تزئینی در آثار تاریخی اسلامی»، مجله هنر و مردم، سال هشتم، شماره نهم، ۱۳۴۷.
- زنده‌روح کرمانی، مسعود؛ میراث کرمان، کرمان: انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۸۰.
- شاطریان، رضا؛ تحلیل معماری مساجد ایران، تهران: نورپردازان، ۱۳۹۱.
- شایسته‌فر، مهناز؛ «کتیبه‌های اسلامی، تجلی کلمه علی (ع) در تزئین معماری»، کتاب ماه هنر، سال ۱۱، شماره ۳۱، ۱۳۸۰.
- شراتو، امبرتو؛ گروبه، ارنست؛ هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی، چاپ سوم، ۱۳۹۱.
- میشل، جرج؛ معماری جهان اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی، ۱۳۸۰.
- وزیر کرمانی، احمدعلی؛ جغرافیای کرمان، بکوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: ابن‌سینا، ۱۳۵۳.
- ویلبر، دونالدن؛ معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.

منبع انگلیسی

- Pickett, Douglas, *Early Persian Tilework: The medieval folwerig of Kashi*, London: Associated University press, 1977.